

Crex crex

(L., 1758)

Derkacz

Rząd: żurawiowe, rodzina: chruściele

Status występowania w Polsce

Średnio liczny gatunek lęgowy i przelotny.

Opis gatunku

Zdecydowanie mniejszy i smuklejszy od kuropatwy. Wymiary: długość ciała 24–29 cm, rozpiętość skrzydeł 41–49 cm, masa ciała 138–155 g. Samce cięższe od samic. Pióra wierzchu dorosłego derkacza są w środku czarne, jasno obwiedzione na zewnątrz, co tworzy charakterystyczny łuskowaty wzór. Boki głowy i szyi niebieskoszare, wzdłuż oka biegnie rdzawy pas. Rdzawobrzozowe złożone skrzydła są bardzo dobrze widoczne u stojącego ptaka oraz w locie. Na brzuchu w okolicach nóg występują wyraźne białe i rdzawe pasy, które zanikają w okolicach ogona. Derkacz bardzo niechętnie zrywa się do lotu. Gdy to jednak uczyni, łatwo go rozpoznać po jednolicie rdzawobrzozowych skrzydłach oraz opuszczonych długich nogach. Najczęściej i najłatwiej można stwierdzić obecność derkacza po jego głosie godowym, który może być słyszany nawet z odległości jednego kilometra. Głos jest twardy, dwusylabowy i brzmi jak „crex-crex” lub „der-der”. Samice w porównaniu z samcami mają mniej niebieskiej barwy na głowie. Młode ptaki są podobne do samicy. Pisklęta są jednolicie czarne, a dziób i nogi mają ciemne.

Możliwość pomyłki z innymi gatunkami

Z uwagi na siedlisko, w jakim występuje, derkacz największe prawdopodobieństwo pomyłki istnieje z kuropatwą *Perdix perdix* (A112, nieopisana w tej książce), która jest jednak znacznie większym ptakiem. Ma duży okrągły tułów i małą głowę oraz krótkie nogi. Dorosłe ptaki mają rdzawą głowę i podgardle, szarą pierś oraz brązowy, wzorzysty wierzch ciała. Ponadto na brzuchu występuje czarna plama w kształcie podkowy, która u samca jest wyraźniejsza niż u samicy.

Biologia**Tryb życia**

Derkacz jest gatunkiem aktywnym przez całą dobę. Wiosną szczyt aktywności godowej przypada na godziny przedwieczorne oraz nocne. W tym czasie ptaki intensywnie odzywają się. Jest gatunkiem dość towarzyskim, zwłaszcza wiosną i latem. Jedynie samice samotnie wysia-

dują jaja i wodzą pisklęta. Na zimowiskach największą aktywność wykazuje w dzień, zwłaszcza podczas opadów lub bezpośrednio po nich.

Lęgi

Gatunek terytorialny. System rozrodczy derkacza jest stosunkowo słabo poznany. Wyprowadza dwa lęgi w roku, na co wskazują dwa okresy największej aktywności głosowej samców. Pierwszy z nich przypada na przełom maja i czerwca, a drugi na przełom czerwca i lipca. Na początku maja na lęgowiska przylatują samce, które wkrótce zaczynają intensywnie odzywać się. Przybywające nieco później samice siadają przy nawojujących samcach. Gniazdo znajdujące się na ziemi najprawdopodobniej buduje tylko samica. Najczęściej jest ono umieszczone w wysokiej roślinności zielonej przy kępie krzewów, turzyc i jest zbudowane z roślinności znajdującej się wokół. Samica składa 8–11 jaj w odstępach jednodniowych, które wysiaduje przez 16–19 dni. Do wyjątków należą zniesienia liczące więcej niż 19 jaj, które są składane w jednym gnieździe przez dwie samice. Pisklęta opuszczają gniazdo w dniu wyklucia lub pozostają w nim jeden dzień. Wychowywane są wyłącznie przez samicę, choć sporadycznie obserwuje się

dwa ptaki wodzące pisklęta. Jednak do tej pory nie udało się wyjaśnić, czy w wychowaniu piskląt pomaga samiec, czy inna samica. Zdolność do lotu młode uzyskują po ok. 50 dniach życia, a całkowitą niezależność od rodziców uzyskują w wieku 34–38 dni od wyklucia lub nieco wcześniej. W poszczególnych sezonach lęgowych wykorzystywane są do odbycia lęgów te same obszary.

Zagęszczenie derkacza oceniane jest na podstawie liczby odżywiających się samców stwierdzonych na powierzchni. I tak w okolicach Elbląga osiąga zagęszczenia 155 samców/100 km², w okolicach Nidzicy na poligonie Muszaki – 259 samców/100 km², na wschodzie Lubelszczyzny k. Parczewa – 105 samców/100 km², na Biebrzy ok. 2100 samców na 300 km².

Wędrowki

Derkacz jest migrantem dalekodystansowym. Jesienna wędrowka zaczyna się we wrześniu i kończy w październiku. Ptaki kierują się ku południowo-wschodniej Europie i wschodniej Afryce. Wiosenna wędrowka rozpoczyna się w Afryce już pod koniec lutego lub w marcu i jest szybsza niż jesienna. Derkacze powracają na lęgowiska przez centralną i zachodnią Afrykę. Do Polski ptaki docierają na przełomie kwietnia i maja. W czerwcu i lipcu obserwuje się masowe przemieszczania samców z terenów lęgowych w nieznanym kierunku. Przepuszczalnie ptaki lecą na zbiorowe pierzowiska. Derkacz jest typowo nocnym migrantem wędrującym na niskim pułapie prawdopodobnie w niewielkich stadach. W tym okresie zatrzymuje się na żerowanie i odpoczynek w różnych siedliskach z wysoką roślinnością zielną.

Zimowanie

Derkacze na afrykańskich zimowiskach przebywają od listopada nawet do pierwszych dni kwietnia. Wyjątkowo wczesne, marcowe obserwacje prawdopodobnie dotyczyć mogą osobników próbujących zimować w Europie. Jedyna wiadomość powrotna o derkaczu zaobserwowanym w Polsce dotyczy ptaka zimującego w Zairze.

Pokarm

Derkacz jest ptakiem wszystkożernym. Na lęgowiskach głównym składnikiem pokarmu są owady. Dieta uzupełniana jest ślimakami, małymi żabami oraz zielonymi fragmentami roślin. Prawdopodobnie może zjadać również małe ssaki i pisklęta ptaków, co zaobserwowano u derkaczy trzymanyh w niewoli. W okresie wędrowki odżywiają się niemal wyłącznie pokarmem roślinnym. Zimą w skład diety wchodzi mrówki, termity oraz inne owady. W poszukiwaniu pokarmu derkacz często sonduje dziobem ściółkę.

Występowanie

Siedlisko

Derkacz zasiedla otwarte i półotwarte tereny z żyznymi, podmokłymi, ekstensywnie użytkowanymi łąkami oraz

turzycowiska. Licznie występuje w dolinach rzecznych, okolicach strumieni, bagien, na obrzeżach wrzosowisk oraz łąk ze stagnującą wodą lub z niewielkimi oczkami wodnymi. Rzadziej zasiedla użytkowane, nieprzesuszone łąki, pastwiska oraz uprawy zbóż lub rzepaku. Niekiedy stwierdzany jest również w uprawach ziemniaków oraz na małych polanach śródleśnych i zrębach. W górach najczęściej występuje na łąkach, dochodząc do wysokości 1200 m n.p.m. W okresie pierzenia, gdy ptaki tracą zdolność do lotu, najchętniej przebywają na ugorach, nieużytkach oraz w innych miejscach z wysoką roślinnością zielną. Zimuje na sawannie porośniętej niską lub bardzo wysoką, ponad dwumetrową roślinnością. Występuje również w wilgotniejszych miejscach: w dolinach rzek, na rozlewiskach.

Siedliska z załącznika I Dyrektywy Siedliskowej, które mogą być istotne dla gatunku

6410 Zmiennowilgotne łąki trzęślicowe (*Molinion*)

6510 Niżowe i górskie świeże łąki użytkowane ekstensywnie (*Arrhenatherion elatioris*)

6520 Górskie łąki konietlicowe użytkowane ekstensywnie (*Polygono-Trisetion*)

7210 Torfowiska nakredowe (*Cladietum marisci*, *Caricetum buxbaumii*, *Schoenetum nigricantis*)

Rozmieszczenie geograficzne

Derkacz występuje w całej Europie. Na południu sięga do Bułgarii, a na północy po środkową Norwegię, Szwecję i Finlandię. Wschodni zasięg występowania kończy się na Syberii w okolicach jez. Bajkał. Najliczniejsze lęgowe populacje znajdują się w środkowo-wschodniej Europie: w Rosji, na Białorusi, w Polsce, na Litwie i w Estonii. Nie wyróżniono podgatunków. Europejskie i azjatyckie derkacze zimują w Afryce, w wąskim pasie na południe od równika, w środkowo-wschodniej części kontynentu.

Rozmieszczenie w Polsce

Występuje na terenie całego kraju, jednak miejscami jest znacznie bardziej pospolity, zwłaszcza na północnym wschodzie i wschodzie.

Status ochronny

Ochrona gatunkowa w Polsce: gatunek objęty ochroną ścisłą, wymagający ochrony czynnej (Dz U z 2004 r. Nr 220, poz. 2237)

Status zagrożenia w Europie: V gatunek narażony na wyginiecie

BirdLife International: SPEC 1

Dyrektywa Ptasia Art. 4.1, załącznik I

Konwencja Berneńska: załącznik II

Konwencja Bońska: załącznik II

Występowanie na obszarach chronionych

Jako gatunek lęgowy występuje na wielu obszarach chronionych zabagnione doliny rzeczne. Najliczniej derkacz występuje w Biebrzańskim PN i Narwiańskim PN.

Rozwój i stan populacji

Derkacz jest gatunkiem zagrożonym wyginięciem w skali całej Europy. Praktycznie we wszystkich państwach obserwowano spadek liczebności, który zaczął się już na początku XIX w. Jednak ostatnie badania wskazują na wzrost populacji zarówno w Polsce, jak i na wschodzie Europy. Być może wynika on z lepszego poznania terenu oraz odpowiednich warunków hydrologicznych panujących w ostatnich latach. Nie można również wykluczyć, że wzrost nastąpił w wyniku zaprzestania upraw rolnych na dużych obszarach. Parametry dynamiki populacji derkacza są bardzo słabo poznane. Zapewne największą produktywność uzyskują ptaki lęgowe na niekoszonych obszarach rozmieszczonych na wschodzie Europy. Odłowy w Egipcie wskazują na bardzo duży udział wśród wędrujących derkaczy osobników młodych. W związku z tym można przypuszczać, że sukces lęgowy europejskich populacji jest dość wysoki. Europejską populację derkacza szacuje się na 1 100 000–1 800 000 p. Derkacze najliczniej występują w europejskiej części Rosji – do 1 540 000 p., na Litwie do 38 000 p., na Białorusi do 30 000 p. i na Ukrainie do 55 000 p. Liczebność polskiej populacji derkacza szacowana jest na 37 000–43 000 samców. Znaczne liczebności osiąga w ostojach: Dolina Biebrzy – ok. 500 samców, Dolina Środkowego Bugu – 350 samców, Zlewnia Górnej Huczwy – 300 samców, Puszcza Kampinoska – do 280 samców, w Dolinie Górnej Narwi – do 370 samców. Ponadto lokalnie dość licznie występuje na Mazowszu, Kielecczyźnie i w Wielkopolsce.

Zagrożenia

Derkacz jest gatunkiem zagrożonym w skali świata. W Polsce na niektórych obszarach występuje jeszcze dość licznie, jednakże szybkie przekształcenia użytków zielonych w grunty orne w krótkim czasie mogą spowodować znaczne zmniejszenie się krajowych zasobów tego gatunku.

Gatunkowi zagraża w Polsce:

- utrata siedlisk lęgowych w wyniku zmian reżimu hydrologicznego rzek, zmieniających częstość i długość zalewów w dolinach rzecznych;
- utrata siedlisk gniazdowych w wyniku zmniejszania się powierzchni ekstensywnie użytkowanych łąk i pastwisk w dolinach rzecznych na rzecz pól uprawnych. Część przesuszonych, otwartych łąk została porzucona przez użytkowników z powodów ekonomicznych i podlega zarastaniu w wyniku naturalnej sukcesji;

- mechanizacja rolnictwa połączona z pewnymi formami wykonywania zabiegów agrotechnicznych (wprowadzenie szybkoobrotowych kosiarek rotacyjnych, przyspieszenie terminów koszenia, metoda koszenia od peryferii do środka łąki);
- narastająca presja drapieżników czworonożnych (norki amerykańskiej, lisa, kota domowego) oraz skrzydlatych (kruka, wrony siwej).

Dla uniknięcia nieporozumień wynikających z możliwości odmiennego rozumienia zapisów powyższego tekstu przez osoby należące do różnych grup zawodowych, należy go interpretować w duchu zapisów zamieszczonych w części wstępnej Poradnika (str. 19).

Propozycje odnośnie do zarządzania

Należy:

- poważnie ograniczyć plany zabudowy hydrotechnicznej dolin rzecznych i plany przekształceń reżimu hydrologicznego rzek;
 - w uzasadnionych przyrodniczo przypadkach wprowadzić korektę instrukcji gospodarowania wodą na zbiornikach już istniejących, tak by w dolinie rzeki poniżej piętrzenia utrzymane zostały okresowe zalewy wiosenne;
 - użytkować doliny rzeczne zgodnie z dotychczasową ewidencją gruntów;
 - zaniechać deniwelacji powierzchni dolin rzecznych (zasypywania starorzeczy i zagłębień terenu okresowo wypełnionych wodą);
 - utrzymać późny termin pierwszego pokosu traw (nie wcześniej niż 10 czerwca, optymalnie po 1 lipca);
 - wprowadzić zmianę techniki koszenia, polegającą na wprowadzeniu wolniejszych maszyn, rozłożeniu wykaszania dużych obszarów łąkowych na kilka dni, rozpoczynaniu pokosu od środka łąki i prowadzeniu go do peryferii, pozostawianiu pasa niewykoszonych ziołorośli na skrajach łąki, stanowiącego ok. 5% powierzchni łąkowej;
 - podjąć redukcję drapieżników niszczących lęgi, w pierwszym rzędzie lisa, norki amerykańskiej, kruka i wrony siwej.
- Dla uniknięcia nieporozumień wynikających z możliwości odmiennego rozumienia zapisów powyższego tekstu przez osoby należące do różnych grup zawodowych, należy go interpretować w duchu zapisów zamieszczonych w części wstępnej Poradnika (str. 20).

Propozycje badań

Należy zbadać:

- rozmieszczenie i liczebność krajowej populacji lęgowej;
- wybiórczość siedliskową;
- sukces lęgowy w zależności od siedliska;
- proporcję ptaków przystępujących do drugiego lęgu;
- przeżywalność;
- rozmieszczenie zimowisk i tras przelotu krajowej populacji lęgowej;

- skuteczność czynnej ochrony gatunku;
- dyspersję, tak międzysezonową, jak i wewnątrzsezonową;
- lokalizację zbiorowych pierzowisk.

Monitoring

- co 3 lata liczenie odzywających się samców na losowych powierzchniach rzędu 100 km². Metodyka do ustalenia. Pierwsza kontrola powinna odbyć się po 20 maja, a kolejna po 20 czerwca, w czasie największej aktywności głosowej samców, pomiędzy godzinami 22 a 5;
- corocznie należy prowadzić liczenie odzywających się samców na powierzchniach próbnych wyznaczonych w największych krajowych ostojach derkacza. Metodyka do ustalenia.

Bibliografia

- BAZA DANYCH OSO – NATURA 2000. Zakład Ornitologii PAN.
- BAZA DANYCH POLSKIEGO ATLASU ORNITOLOGICZNEGO. Zakład Ornitologii PAN.
- BAZA DANYCH WIADOMOŚCI POWROTNYCH. Centrala Obrączkowania Ptaków, Zakład Ornitologii PAN.
- BEDNORZ J., KUPCZYK M., KUŹNIAK S., WINIECKI A. 2000. Ptaki Wielkopolski. Monografia faunistyczna. Poznań, 640 s.
- BIRDLIFE INTERNATIONAL/EUROPEAN BIRD CENSUS COUNCIL. 2000. European bird populations: estimates and trends. BirdLife Conservation Series No. 10. Cambridge, 160 s.
- CRAMP S., SIMMONS K.E.L. (red.) 1980. Handbook of the Birds of Europe, the Middle East and North Africa. The Birds of the Western Palearctic. Vol. 2. Hawks to Bustards. Oxford, 695 s.
- CHYLARECKI P., GROMADZKA J., GROMADZKI M., ZIELIŃSKI P. 1999. Corncrake survey in Poland. Part 1. Final report of the survey in 1998. Opracowanie dla OTOP. Msc. Gdańsk.
- DYRCZ A., GRABIŃSKI W., STAWARCZYK T., WITKOWSKI J. 1991. Ptaki Śląska. Monografia faunistyczna. Wrocław, 525 s.
- GROMADZKI M., DYRCZ A., GŁOWACIŃSKI Z., WIELOCH M. 1994. Ostoje ptaków w Polsce. Gdańsk, 403 s.
- HAGEMEIJER W. J. M., BLAIR M. J. (red.) 1997. The EBCC Atlas of European Breeding Birds: Their Distribution and Abundance. London, 903 s.
- JONSSON L. 1998. Ptaki Europy i obszaru śródziemnomorskiego. Warszawa, 559 s.
- JUSZCZAK K., OLECH B. 1997. Liczebność i rozmieszczenie derkacza *Crex crex* na terenach otwartych Kampinoskiego Parku Narodowego i jego okolic w latach 1996–1997. *Not. Orn.*, 38: 197–213.
- SALZER U., SCHAFFER L. 1977. Altersbestimmung von Wachtelkonigen *Crex crex*. *Vogelwelt*, 118: 135–139.
- SCHAFFER N. Ecology of corncrakes *Crex crex*. BirdLife International Corncrake Action Plan Workshop. Msc.
- SNOW D. W., PERRINS C. M. 1998. The Birds of the Western Palearctic. Concise edition. Vol. 1. Non-Passerines. Oxford, 1008 s.
- TOMIAŁOJĆ L. 1990. Ptaki Polski; rozmieszczenie i liczebność. Warszawa, 462 s.
- TOMIAŁOJĆ L., STAWARCZYK T. 2003. Awifauna Polski. Rozmieszczenie, liczebność i zmiany. Wrocław, 870 s.
- TUCKER G. M., HEATH M. F. (red.) 1994. Birds in Europe. Their Conservation Status. Cambridge, 600 s.
- WERNHAM CH., TOMS M., MARCHANT J., CLARK J., SIRIWARDENA G., BAILLIE S. (red.) 2002. The migration atlas. Movements of the birds of Britain and Ireland. London, 884 s.
- WETLANDS INTERNATIONAL. 2002. Waterbird Population Estimates – Third Edition. Wetlands International Global Series No. 12. Wageningen, The Netherlands, 226 s.

Piotr Zieliński